

Nieuwe kansen voor de kennis van klokken en beiaarden

Luc Rombouts, beiaardier van de KU Leuven en de stad Tienen

IN 2011 NAM VLAAMS MINISTER VAN CULTUUR JOKE SCHAUVLIEGE DE VLAAMSE BEIAARDCULTUUR OP IN DE INVENTARIS VLAANDEREN VOOR IMMATERIEEL CULTUREEL ERFGOED. DIT BETEKENT EEN BELANGRIJKE ERKENNING VOOR DE BEIAARD, HET ENIGE MUZIEKINSTRUMENT DAT IN VLAANDEREN IS ONTSTAAN EN HET OUDSTE MUZIKAAL MASSAMEDIUM UIT DE GESCHIEDENIS. EEN JAAR LATER VOEGDE ZE HET RITUEEL VAN HET MANUEEL KLOKLUIDEN TOE AAN DE LIJST.

Opname in deze inventaris houdt de verwachting in dat de erfgoedgemeenschappen die de beiaardcultuur en het manueel klokluiden ter harte nemen, inspanningen zullen blijven leveren om hun erfgoed te borgen. 'Borgen' omvat zowel conserveringsactiviteiten als promotionele initiatieven. In dit artikel concentreren wij ons op het eerste facet, en meer bepaald het archiveren, documenteren en bestuderen van klokken en beiaarden, activiteiten die deel uitmaken van de klokkenkunde of campanologie (een andere tak van de campanologie is het natuurkundig en scheikundig onderzoek op klokken).

Voor we het hoofdthema

aansnijden, dienen de begrippen 'luidklok' en 'beiaard' verduidelijkt te worden. Die worden immers vaak met elkaar verward, wat de interpretatie van het bronnenmateriaal bemoeilijkt.

KLOGGELUI EN BEIAARDMUZIEK

Vanaf de vroege middeleeuwen werden klokken geluid in abdijen, kloosters en parochiekerken, voornamelijk om de canonieke gebedstijden aan te kondigen. De opkomst van de stedelijke samenleving in de volle middeleeuwen leidde tot het gebruik van klokken voor burgerlijke doeleinden. Gemeentelijke besturen gebruikten luidklokken om de handel en wandel van de burgers in het gelid te houden.

Het burgerlijke klokluiden stierf uit in de 19e eeuw, wat als gevolg heeft dat het geluid van klokken vandaag bijna uitsluitend wordt geassocieerd met de kerkelijke liturgie. Gezien veel kerkgebouwen in de nabije toekomst hun liturgische functie zullen verliezen, kan worden verwacht dat ook het kerkelijk luiden sterk onder druk zal komen. Het luiden met het luidtouw is al in het begin van de 20e eeuw in onbruik geraakt door de introductie van luidmotoren. In Vlaanderen wordt nog slechts met de hand geluid in de Sint-Michielskerk in Roeselare, de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Hulp der Christenen in Hamme-Zogge en de abdij van Keizersberg in Leuven.

Daar waar de luidcultuur een pan-Europees fenomeen is, is beiaardmuziek een verschijnsel van de Lage Landen. Het beiaardspel is ontstaan uit het kleppen, namelijk het trekken met touwen van klepels tegen de klokwand zonder dat de klok heen en weer beweegt. Die techniek liet ritmische variaties toe, in tegenstelling tot het monotone luiden. Kleppen op meerdere klokken werd 'beyaerden' genoemd en werd vooral beoefend op feestdagen. Rond 1500 moet de techniek van het beyaerden

Foto: Belfort Brugge. ©Frank Van Hevel.

“DE LAATSTE
DECENNIA
KENT DE
BEIAARDCULTUUR
EEN
VOORZICHTIGE
INTERNATIO-
NALISERING,
WAARIN VOORAL
DE VERENIGDE
STATEN EEN
BELANGRIJKE ROL
SPELEN.”

op luidklokken ook toegepast zijn op de lichtere klokjes die de uurslag van de torenuurwerken aankondigden. Vermoedelijk ontstond in dezelfde tijd het stokkenklavier.

De beiaardcultuur breidde zich snel van Vlaanderen en Brabant uit naar het volledige grondgebied van de Lage Landen. Luidklokken en voor-slagklokken werden geïntegreerd tot grote muziekinstrumenten van 20 tot 40 klokken die zowel met het stokkenklavier als met grote automatische speeltrommels tot klinken werden gebracht. Beiaardiers speelden drie tot zes keer per week en de automaten speelden dag en nacht vier- of achtmaal per uur. In de negentiende eeuw was de natuurlijke rol van de beiaard als muziekkanaal in onze steden uitgespeeld. Toch hield het beiaardspel stand en kreeg het een ideologische inkleuring ten dienste van zowel het Belgische als het Vlaamse nationalisme. In het begin van de 20e eeuw kende de beiaardcultuur een spectaculaire heropleving door de populaire zomeravondconcerten van Jef Denyn op de Mechelse Sint-Romboutstoren. De laatste decennia kent de beiaardcultuur een voorzichtige internationalisering, waarin vooral de

Verenigde Staten een belangrijke rol spelen.

**PAPIEREN EN
BRONZEN BRONNEN
VAN KLOKKEN- EN
BEIAARDCULTUUR**

Klokken en beiaarden zijn, op uitzonderingen na, eigendom van openbare besturen. De belangrijkste kennisbronnen zijn dan ook de archieven van gemeenten en kerkbesturen. Rekeningen leren ons dat klokken en beiaarden grote investeringen vergden. Tot in de 18e eeuw werden klokken vaak op het kerkhof van de opdrachtgever gegoten en de rekeningen geven dan ook vaak interessante details over het benodigde materiaal. De rekeningen maken ons ook getuige van disputen tussen bestuur en klokkengieter over de kwaliteit van het geproduceerde werk. Gezien het intens gebruik van klokken en beiaarden staan rekeningboeken vol van kosten voor het onderhoud: klokken werden hergoten, luidtouwen werden vervangen enz.

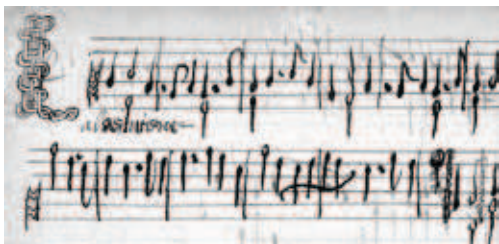
Zeer interessant zijn de documenten die handelen over het concreet gebruik van klokken en beiaarden. Instructies en uitgaven voor het klokluiden leren ons dat klokgeluid het centrale communicatiemiddel was tussen bestuur en burgers. Klokken waren de stem van de macht. Contracten met beiaardiers vertellen dan weer veel over de sociale agenda van de vroegere stad en de verstregeling tussen de burgerlijke en kerkelijke agenda.

Muzikale documenten uit de bloeitijd van de beiaard zijn schaars. Beiaardiers schreven muziek neer voor eigen gebruik en publiceerden ze niet. Daarom mag het een

wonder heten dat nog een tiental Vlaamse handschriften met beiaardmuziek uit de 17e en 18e eeuw zijn bewaard gebleven. Ze leren ons dat zowel op het handspel als op de automaat de populaire muziek uit de eigen tijd werd gespeeld. Beiaardmuziek was een getrouwe spiegel van de maatschappij.

Een bijzondere vorm van campanologische documentatie zijn klokkopschriften. Ze vermelden niet alleen de klokkengieter, maar vaak ook de lokale bestuursleden, de peter en meter van de klok en andere geldschietters. Bovendien dragen klokken meestal een naam. Kerkelijke klokken werden vaak genoemd naar een heilige, burgerlijke klokken verwezen naar hun functie of hun karakter. Ook de iconografie op klokken is van documentaire waarde. Afdrukken van pelgrimsinsignes wijzen op een bijzondere vorm van verering; een in brons gegoten salieblaadje vertelt dat de klok werd geluid tegen de pest of andere ziekten.

De klokkenkamers in onze torens zijn dus archiefruimten met bronzen informatiedragers die meestal moeilijk bereikbaar zijn. Het klokkenbestand van vandaag is maar een fractie van het klokkenpatrimonium dat ooit in onze torens heeft gehangen. Tienduizenden klokken zijn immers verloren gegaan door brand, oorlogsgeweld, militaire opeising of gewoon doordat het brons werd gebruikt voor nieuwe klokken. Andere klokken hangen niet meer in hun oorspronkelijke context. Oorlogen en bezettingen hebben geleid tot een diaspora van Vlaamse klokken, bijvoorbeeld tijdens de Tachtigjarige



Een fragment uit het versteekboek van Hendrick Claes, dat geschreven werd tussen 1616 en 1633. Dit is het oudst gekende document met muziek voor beiaardautomaat (Paris, Bibliothèque nationale).

Oorlog naar Schotland en Scandinavië en tijdens de Franse bezetting naar Frankrijk.

HARDNEKKIGE FOUTEN IN GESCHIEDSCHRIJVING

De beschikbaarheid van archieven heeft niet kunnen voorkomen dat de geschiedschrijving over luidklokken en beiaardmuziek vol staat van steeds weerkerende fouten. Dat komt doordat de teksten meestal zijn geschreven door beiaardiers, heemkundigen en anderen die meestal niet de kunde of tijd hadden om aan archiefonderzoek te doen. Al te vaak baseerde men zich op bronnen van de tweede of derde generatie die zelf al onbetrouwbaar waren. En zo gleed de waarheid publicatie na publicatie verder weg.

Vooral over de oorsprong van de beiaard werd fantaserijk geschreven. Sommige auteurs situeren de oorsprong van de beiaard te vroeg, namelijk in de 13e of 14e eeuw. Zij baseren zich op een foutieve interpretatie van de termen 'beyaerden' en 'beyaerder', die betrekking hebben op een voorloper van beiaardspel, namelijk het aantrekken van klepels door middel van touwen. Andere auteurs interpreteren het beyaerden vaak als het slaan op klokken met hamertjes — iets waar geen archivalische evidentie voor bestaat. Enkel binnenskamers werd er met hamers op kleine klokjes geslagen, maar dat is een ander verhaal.

De meeste auteurs situeren de oorsprong van de beiaard te laat, namelijk in 1510. In dat jaar installeerde uurwerkmaker Jan Van Spiere een 'clavier'

om te 'beyaerden' op de negen klokjes van de voorslag van het stadhuis. De claim van Oudenaarde gaat echter voorbij aan het feit dat de archieftekst in kwestie de installatie niet beschrijft als een innovatie. Kronieken vertellen daarentegen dat in 1478 en 1480 in Duinkerke, respectievelijk Antwerpen voor het eerst werd gemusiceerd op klokken. Het feit dat hier nog geen klavier bij naam genoemd wordt, weegt niet op tegen het feit dat het musiceren op klokken telkens wordt verhaald als een belangwekkend en nieuw feit. De beiaard moet dus geboren zijn rond 1480. Misschien liggen nog archieven op ons te wachten die de term 'clavier' vroeger vermelden dan 1510.

Een beruchte historische dwaling is het verhaal van de zot van Aalst. De vermelde Antwerpse kroniek uit 1480 vertelt dat men het beyaerden in Antwerpen voor het eerst vernam "dwelck door eenen sot van Aelst eerst op quam". Die bewering heeft meer dan drie eeuwen lang de overtuiging gevoed dat de stamvader van de beiaardiers niet goed bij zijn verstand was. De 19e eeuw heeft dat verhaal opgepoetst en de uitvinder een naam gegeven. De zot werd Barthel Coecke, een eerbare Aalsterse klokkengieter, schoonbroer van drukker Dirk Martens en vader van schilder Pieter Coecke. Die romantische fantasie werd in 1925 ongedaan gemaakt door historicus Georges Van Doorslaer. In zijn artikel *Legenden in de beiaardgeschiedenis* meldt hij dat in de Aalsterse stadsrekeningen nergens sprake is van de bouw van een beiaard.¹ Met het artikel van Van Doorslaer leek de Aalsterse zot verwezen naar het rijk der fabelen

tot P.J. Brand in 1977 een rekening uit Hulst publiceerde die meldde dat de lokale beyaerder Cornelis Praet in het beiaardspel was geïnitieerd door Jan, de bayardere van Aelst.² Als die Jan mag worden gelijkgesteld met de berichte sot van Aelst, was hij op zijn minst een trendsetter die ook buiten zijn eigen stad zijn kunde mocht demonstreren. Een andere dwaling is intussen verdwenen, namelijk de bewering van François-Joseph Fétilis dat het beiaardklavier uitgevonden zou zijn door een zekere Nicolaas Toorn in Utrecht. De gezaghebbende Franstalige musicoloog had een vermelding van de Nicolaastoren in Utrecht verkeerd geïnterpreteerd.³

Een klassieke beiaardbloopser is de theorie die zegt dat het woord carillon — het Franse en Engelse equivalent voor beiaard — etymologisch verklaard kan worden als een voorslag van vier klokjes. Anderen zien een verwantschap met de dans quadrille. Geen van beide hypothesen wordt door archivalische bronnen bevestigd. Carillonner is gewoonweg de techniek van het met touwen beyaerden op vier klokken, zoals tribouler slaat op het beyaerden op drie klokken.

Een populaire topos in de geschiedschrijving over de beiaard is de zwarte 19e eeuw die bijna de ondergang betekende van het beiaardspel. Dat beeld is niet helemaal onjuist, maar is sterk aangedikt door de Mechelse beiaardbeweging rond Jef Denyn. Naarmate het onderzoek over de 19e eeuw vordert, groeit het beeld van een interessante eeuw die van de beiaard hield omdat hij verwees naar een verloren



Een fragment van het opschrift van Gabriel (1459), vroegere banklok van Antwerpen en vandaag uurklok en basklok van de beiaard (Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwetoren).



verleden, maar die er anderszids wel “moderne” operamuziek op wilde horen. Ook Jef Denyn zelf is een interessante case. Rond de Mechelse stadsbeiaardier is al tijdens zijn leven een promotioneel ondersteunde mythevorming ontstaan, die door de geschiedschrijving werd overgenomen. Nieuw bronnenonderzoek is nodig om de figuur van Jef Denyn tot zijn correcte proporties te herleiden.

Een laatste weerkerende fout in de geschiedschrijving is haar fixatie op de Lage Landen. Daardoor is ze blind voor de eilandjes van beiaardcultuur die er in de 18e eeuw al waren in Centraal- en Oost-Europa. In Gdansk werd bijvoorbeeld het trommelspeelwerk van het stadhuis eenmaal per week van nieuwe melodieën, een frequentie die in de Lage Landen niet gehaald werd.

LACUNES IN DE BEIAARDGESCHIEDENIS

Daar waar bij gelegenheidsschrijvers een gebrek aan archivalisch onderzoek heeft geleid tot hardnekkige fouten, missen professionele

onderzoekers meestal voldoende campanologische achtergrondkennis. Dat heeft geleid tot een aantal gemiste kansen.

Soms vinden lokale historici gegevens over klokken en beiaarden waarvan ze het belang niet beseffen. Belangrijke vondsten blijven zo jarenlang onopgemerkt sluimeren in lokale publicaties. Een lokale studie over de kerk van Rumbeke vermeldt in 1537 een “stellinghe daer men mee beijaert” en een beijaeringhe, bedoeld om op drie klokken te spelen. Dat is een belangrijk feit, want het betekent dat ook ensembles van enkele luidklokken werden bespeeld met een primitief mechanisme dat men beiaard noemde.⁴

Hetzelfde gebrek aan achtergrondkennis bij archivariissen was er de oorzaak van dat zich in archieven handschriften met beiaardmuziek bevinden die lange tijd als dusdanig niet herkend waren. In het stadsarchief van Antwerpen berustte een boekje met kerstliederen uit 1728 dat min of meer bekend was, maar dat pas in mei 1984 door de Amerikaanse beiaardier Margo Halsted werd herkend als het oudste document met handgeschreven muziek voor beiaard.⁵ In de Bibliothèque Nationale in Parijs wordt een schriftje bewaard van een zekere Hendrick Claes met recepten, litanieën, tekeningen en ook wat muziek. Na onderzoek door beiaardier Frank Deleu in 2007 bleek het een Brussels handschrift uit het begin van de 17e eeuw met de oudste muziek voor beiaardautomaat.⁶ Omgekeerd heeft een gebrek aan interesse geleid tot de vaststelling dat

oude beiaardhandschriften uit bijv. Brugge en Diest die in het begin van de 20e eeuw nog gedocumenteerd waren, vandaag onvindbaar zijn.

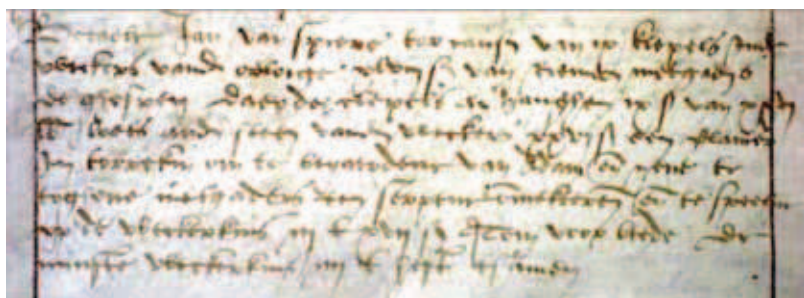
Het is een algemene vaststelling dat de geschiedschrijving van klokken en beiaarden gebaseerd is op zeer onvolledig archiefonderzoek. Onze kennis vandaag is voor een deel gebaseerd op de toevalligheden van lokaal en fragmentarisch archiefonderzoek. Vermoedelijk waren er in het ancien régime veel meer beiaarden dan er vandaag bekend zijn. Soms komt naar aanleiding van nieuw archiefonderzoek een onbekende beiaard aan het licht. Zo bleek dat in de Sint-Martinuskerk van Wezemaal in de 16e eeuw een beiaard hing met klokken die na de slag bij Saint-Quentin geroofd waren uit een lokale kerk.⁷

Ongetwijfeld zal een sterkere campanologische interesse en kennis bij wetenschappelijke onderzoekers leiden tot een groot aantal nieuwe vondsten en inzichten.

RECENTE INITIATIEVEN EN KANSEN VOOR DE TOEKOMST

De Vlaamse erfgoedsector heeft niet gewacht op de officiële erkenningen om het beiaarderfgoed te documenteren en te vrijwaren. Resonant, het Vlaams expertisecentrum voor muzikaal erfgoed, heeft daar de laatste jaren een belangrijke rol in gespeeld. Ze heeft verzamelingen en bibliotheken die vandaag in het bezit zijn van beiaardiers in kaart gebracht en ontsloten. De incipits uit de bekende beiaardhandschriften werden ingevoerd in de internationale

“EEN BELANGRIJKE BASISTAAK DIE NOG VOOR ONS LIGT IS EEN INVENTARIS VAN ALLE BESTAANDE LUID-, UUR EN BEIAARDKLOKKEN OP VLAAMS GRONDGEBIED.”



De oudst gekende archiefttekst die expliciet verwijst naar een beiaardklavier. Het woord 'clavier' staat achteraan op regel 4 (Stadsarchief Oudenaarde, 1510).

database RISM. Een van de medewerkers van Resonant, Klaas Jaap van der Meijden heeft het rijke archief van de Mechelse beiaardschool gestructureerd en beschreven.

Er zou echter veel meer moeten gebeuren. Een belangrijke stap zou zijn de creatie van een portaalsite voor klokken- en beiaarderfgoed. Die zou toelaten dat puzzelstukken van kennis elkaar sneller vinden en geïntegreerd worden tot een coherent totaalbeeld. Zulk een portaalsite kan opgezet worden als samenwerking tussen de vijf plaatsen waar de belangrijkste erfgoedstukken rond beiaardcultuur worden bewaard: de Mechelse beiaardschool, het museum Vleeshuis in Antwerpen, het Leuvens Universiteitsarchief, het museum Klok & Peel in het Nederlandse Asten en de Anton Brees Carillon Library in Lake Wales (Florida). Als tussenoplossing kan voor visueel materiaal gebruik worden gemaakt van bestaande sites zoals Europeana.eu of Flandrica.be.

Een belangrijke basistaak die nog voor ons ligt is een inventaris opmaken van alle bestaande luid-, uur en beiaardklokken op Vlaams grondgebied, zowel in torens als in musea en andere verzamelingen. In sommige landen, zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk, zijn al omvangrijke klokkenatlassen gepubliceerd. In Vlaanderen dateert de laatste systematische inspanning op dat vlak van tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen opgeëiste klokken werden gefotografeerd en

gedocumenteerd. Het resultaat berust momenteel in het SOMA.

Een klokkenportaalsite kan een manier zijn om zulk een inventaris tot stand te brengen met behulp van lokale onderzoekers.

Even belangrijk als de basistaak van inventarisatie is een diepgaander interpretatie van het bronnenmateriaal. Gezien het dispaaraat karakter van het materiaal, zowel qua geografie als qua aard, is een interdisciplinaire aanpak noodzakelijk om een integraal en betrouwbaar beeld te creëren van de vroegere klokken- en beiaardcultuur in onze regio. Hopelijk gaan historici eindelijk de campanaire geschiedenis ontdekken als een belangrijke hulpwetenschap om het functioneren van lokale samenlevingen van de 12e tot de 19e eeuw in kaart te brengen.

Maar een betere kennis van de vroegere klokkenculturen kan ook praktische gevolgen hebben. Ze kan namelijk op verschillende manieren leiden tot een nieuw klankbeeld in onze steden. De traditie van het klokluiden kan weer geactiveerd worden, niet zozeer vanuit een poging tot restauratie van de kerkelijke liturgie, maar wel vanuit een besef van de waarde van klokgeluid als collectief gebeuren en als versterker van sociale cohesie. Indien dat luiden manueel kan gebeuren, kan zelfs een community-activiteit ontstaan waaraan lokale gemeenschappen participeren. Ten slotte kan een grotere kennis van de verspreiding van beiaarden in het verleden leiden tot een verruiming van het begrip 'restauratie'. Dan zullen beleidsmakers in monumentenzorg

er niet enkel naar streven de materiële architectuur van torens te restaureren, maar ook hun muzikale stem te reconstrueren. Hopelijk leiden de recente erkenningen op Vlaams niveau tot een dynamiek in die richting. Zo kan kwalitatief campanologisch onderzoek leiden tot het weer levend maken van immaterieel cultureel erfgoed. ■

- 1 G. Van Doorslaer, 'Legenden in de beiaard-geschiedenis', in *Beiaardkunst. Handelingen het Tweede Congres 's-Hertogenbosch 1925*, z.n., 's-Hertogenbosch, 1925, p. 157-168.
- 2 P.J. Brand, 'Klokken en beiaarden in Hulst door de eeuwen heen', in *Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" Hulst. Jaarboek 1976-1977*, De Vier Ambachten, Hulst, 1977, p. 27-98.
- 3 F.J. Fétis, *Biographie universelle des musiciens et biographie générale de la musique*, Parijs, 18672, tome V, p. 73.
- 4 J. Delbaere-Dumoulin, 'De kerkklokken van Rumbeke (s.s. Pieter en Pauwel)', Overdruk uit *Handelingen van de Kon. Geschied & Oudheidkundigen Kring van Kortrijk*, nr. 20, z.n., z.p., z.j., p. 73-98.
- 5 M. Halsted, 'Beiaert 1728. A Historical and Bibliographical Approach', in *Aspeten van e 18d-eeuwse beiaardkunst in de Nederlanden (Jaarboek van het Vlaams Centrum voor oude muziek, 1)*, 1985, p. 9-20.
- 6 F. Deleu, 'Manuscrit néerlandais 58: Het muziekschrift van Hendrick Claes', in *VBV-magazine 14*, 1 (jan.-feb.-maart 2008), p. 16-32.
- 7 L. Rombouts, 'Klokken en beiaard in de Sint-Martinuskerk', in B. Minnen, (red.), *'Den heyligen sant al in Brabant'. De Sint-Martinuskerk van Wezemaal en de cultus van Sint-Job, 1000-2000*, Altiora, Averbode, 2011, p. 301-316.